دەربارەی سەرچاوە تورکییەکانی مێژووی کورد

بابەتی

«دەربارەی سەرچاوە تورکییەکانی مێژووی کورد» لەگەڵ ئەوەی باسێکی نوێیە، بەهۆیەوە دەستکەوتەکانی کوردی عیراق لە سایەی شۆرشەکانی 17 ـ 30 تەموزدا دەست نیشان ئەکرێت و هەر لەم ڕوانگەوە ئەو جیاوازییەی، کە لەنێوان کوردی عیراق و کوردی وولاتانی دراوسێمان دا هەیە ئەتوانرێت بخرێتە ڕوو.

«ڕۆشنبیری نوێ»

دوکتۆر جەبار قادر غەفور
کۆلێجی ئەدەبیات زانکۆی مووسڵ

دەربارەی کورد بە گشتیو مێژووی کورد بە تایبەتی نووسراوە بە زمانی تورکی کەمن و پرن لە هەڵوێستی دوور لە زانست و بیروباوەری هەڵەو شۆڤێنی.

تەنانەت سەرچاوەیەکی «زانستی» وەکو «ئینسکلۆپیدیای تورکی» دەربارەی کورد ئەڵێ «زوربەی کوردەکانی تورکیا بە تورکی قسە دەکەن و وەکو تورك ژیان بە سەر ئەبەن و ئیمەی تورك هیچ کاتێك بەوویان ناژمێرین کە ئەمانە سەر بە نەتەوەیەکی تر بن»[1].

ئەو بیروباوەرە چەوتەی کە ئەڵێ گوایە کورد بە ڕەگەز تورکەو لە کاتی خۆیدا لەبەر هێرشی مەغۆلەکان پەنایان بردوەتە بەر چیاکان و زمانی نەتەوەیی «خۆیان» لە بیر چوەتەوەو ئێستا بە «زمانێکی نوێ، کە بریتییە لە ووشەی عەرەبیو فارسیو تورکی قسەدەکەن» تاوەکو ئێستاش لە بەرهەمی نووسەرە تورکەکاندا بەرچاو دەکەوێت.

تەنها بۆ ئاسان کردنی لێکدانەوەی ئەم سەرچاوانە دەیان کەین بە سێ بەشەوە ئەگەرچی لە زۆر شوێندا پەیوەندیو تێکەڵاوی لە نێوانیاندا هەیەو جیاکردنەوەیان کارێکی ئاسان نیە : ـ

بەشی یەکەمیان ئەو سەرچاوانەیە کە ڕاستەوخۆ بیروباوەڕی وبۆچووەکانی چینی دەسەڵات داری وولات بەرامبەر بە میللەتی کورد دەخەنە ڕوو.

بەشی دووەمیش بریتییە لەو سەرچاوانەی، کە نووسەرو مێژوونووس و ڕۆژنامەنووس و ئابوریزان و پسپۆری کۆمەڵایەتی

تورك دەربارەی میللەتی کورد نووسیویانەو تۆماریان کردووە. ئەم نووسەرانە هۆی جیاواز پاڵی پێوە ناون دەربارەی کورد بنووسن لەبەر ئەوە ئامانجەکانیان و ئەنجامی بەرهەمەکانیشیان جیاوازن. زۆربەی زۆریان هەوڵیان داوە بیروباوەڕەکانی چینە دەسەڵاتدارەکانی وڵات ڕاست دەرخەن و پشتگیری لە سیاسەتەکەیان بەرامبەر بە کورد بکەن. لەگەڵ ئەوەدا لەم ساڵانەی دواییدا نووسەری تورکی واش پەیدا بووە کە بە شێوەیەکی زانستی باری کورد لێك بداتەوەو بگاتە ئەنجامی زانستی گرنگ. نووسەری تورکی واش پەیدا بووە، کە مەینەتی و زیندان و ئەشکەنجەی زۆری کێشاوە لەبەر ئەوەی دانی چاکەی بە کورددا ناوەو ئامادە نەبووە، لە بیروباوەڕەکانی پاش گەزبێتەوە، چاکترین نموونەی ئەم جۆرە نووسەرانە دوکتۆر ئیسماعیل بێشکچی‌یە، کە بۆ چەند ساڵێك خرایە بەندیخانەوە بە هۆی ئەو کتێبەیەوە، کە دەربارەی ڕۆژهەڵاتی تورکیا بڵاوی کردەوە.

بەشی سێیەمی نووسراوە تورکی‌یەکان لە لایەن نووسەرە کوردەکانەوە نووسراون. ئەم سەرچاوانە گەلێ زانیاری و هەواڵی گرنگیان تۆمارکردووەو یارمەتی مێژوونووس دەدەن وێنەیەکی باشتری باری کوردەکانی تورکیا بکێشێ. ئەم سەرچاوانەش لە هەڵە بەری نین.

هەندێکیان بەرامبەر بە هەڵوێستی شۆڤێنی نووسەرە تورکەکان تووشی ئەوە ئەبن کە لە مێژووی کورد بکۆڵنەوە بە شێوەیەکی پچڕاوو باری گشتی وڵات بخەنە پشت گوێ. هەندێکی تریشیان تەنها دووپاتی زانیاریەکانی سەرچاوەکانی مێژووی کورد دەکەنەوە بێ ئەوەی هیچی بخەنە سەر.

سەرچاوەکانی بەشی یەکەم بایەخێکی یەکجار زۆریان بۆ مێژوونووس هەیە. لە هەمووشیان گرنگتر بەرگەکانی «دەستوور»ە کە بریتین لە یاساکانی «ئەنجومەنی مەزنی میللی تورکیا»، لە دەستووردا یاساکانی پەرلەمانی تورکیاو روون کردنەوەکانیان تۆمار دەکرێ.[2]

لە بەرگەکانی «دەستوور»دا گەلێ زانیاری دەربارەی میللەتی کورد هەیە، بە تایبەتی ئەو یاسایانەی کە پەرلەمان لەبیستەکان و سیەکان دا دەربارەی کورد بڕیاری لە سەر داوە.

یەکەمین یاسای بناغەیی کۆماری تورکیا «anayasa» یەکە لە ساڵی 1924دا بڕیاری لە سەر دراو بە «دەستووری» ساڵی 1924» ناوی دەرکردوە، کەرەستەیەکی چاك ئەدا بە دەستی مێژوونووسەوە بۆ دەست نیشان کردنی هەڵوێستی کاربەدەستانی وڵات بەرامبەر بە کورد. ماددەکانی ئەم یاسایە سیاسەتی ئەم کار بەدەستانە زۆر بە باشی ڕوون دەکاتەوە.

بۆ نموونە ماددەی «88» هەموو دانیشتوانی وڵات بە تورك دائەنێ. ماددەی دووەمیشی زمانی تورکی بە زمانی ڕەسمی وڵات لە قەڵەم داوە. بەم شێوەیە ناوەڕۆکی ئەو ماددانە ئەو ڕاستیە ئەخەنە پشت گوێ کە لەم وڵاتەدا جگە لە تورك چەند میللەتێکی تر دەژی.

جگە لەوە هەموو ماددەکانی دەستووری ساڵی 1924 بەهەمان شێوە داڕێژراون. لێرەدا چەند نموونەیەك دەهێنمەوە.

ماددەی دەیەم مافی هەڵبژاردنی بە «هەموو تورکێ»، کە تەمەنی گەیشتبێتە «22» ساڵ، داوە.

ماددەی یازدەهەمیش ئەوە ڕائەگەیێنێ کە «هەموو تورکێك» لە تەمەنی سی ساڵیدا بۆی هەیە بە نوێنەر هەڵبژێردرێ.

ماددەی شەست و هەشت «هەموو تورکێ» بە سەربەست دائەنێ و یاسا ئەبێ ئەم سەربەستیە بپارێزێ.

ماددەی شەست و نۆش ئەڵێ «هەموو تورکەکان» لە بەردەم یاسادا یەکسانن.

ماددەی نەوەت و دووش مافی سیاسی و پایە وەرگرتن لە دەزگا میریەکاندا بە «هەموو تورکێ» دەبەخشێ.[3]

بەم شێوەیە ئەبینین کە ماددەکانی دەستوور تەنها باسی تورك دەکاو دان بە بوونی کوردو میللەتانی تردا لە تورکیادا نانێت لەگەڵ ئەوەی چەند جارێك دەست کاری هەندێ لە ماددەکانی دەستووری ساڵی 1924 کراو. لە ساڵی 1961دا دەستوورێکی

نوێ بڵاوکرایەوە، بەڵام ئەو ماددانەی باسیان لێوە کران وەکو خۆیان مانەوەو هیچ دەستکاریان نەکرا.

تەنها بۆ نموونە لە ساڵی 1945دا بە گوێرەی یاسای ژمارە 4695 بریار درا، کە تێکستی دەستووری لە وشە عەرەبیی و فارسیەکان پاك بکرێتەوەو وشەی تورکی لە شوێنیان دا بنرێ. دوای ئەوەی لیژنەیەکی تایبەتی ئەم ئەرکەی بە جێ هێنا دەرکەوت کە تەنها شارەزایانی زمان ئەتوانن لە تێکستی نوێ بگەن. لە بەر ئەوە بریار درا فەرهەنگۆکێکی بۆ دابنرێ.

ئەم کارەش بێ سوودبوو، لەبەر ئەوە بە گوێرەی یاسای ژمارە 5997 لە ساڵی 1952 بریار درا بگەڕێنەوە سەر تێکستە کۆنەکەی دەستوور.[4]

ئەمە هەمووی لە کاتێکدا ڕووی ئەدا کە دەیان ماددەی دەستوور پێویستی بە دەست کاریی و دەیان کێشەی وڵات چاوەڕوانی چارەسەرکردن بوون.

لە 9 تەمموزی ساڵی 1961 دەستووری نوێی تورکیا کەوتە کارکردنەوە، بەڵام لە بواری سیاسەتی نەتەوەییدا هیچ جیاوازیەکی لەگەڵ دەستووری پێشوودا نەبوو.[5]

دوای ڕاپەرینی ساڵی 1925 پەرلەمانی تورکیا دەیان یاساو بریاری، بۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەرینەکانی کورد، دەرکرد. هەر لە کاتی ڕاپەرینی ساڵی 1925دا بە ناوی «پاراستنی هێمنی و ئاسایش»ەوە چەند یاسایەك بڵاوکرایەوە. دوای دامرکاندنەوەی ڕاپەرینەکەش گەلێ بریارو یاسا بڵاوکرایەوە.

بۆ نموونە لە 19 حوزەیرانی ساڵی 1927دا یاسای ژمارە (1097) دەربارەی گواستنەوەی ئەو بنەماڵە کوردانەی دەسەڵاتدارانی وڵات گومانیان لە هەڵس و کەوتیان ئەکرد، بۆ ویلایەتەکانی ڕۆژ ئاوای وڵات، دەرکرا.[6]

ماددەی یەکەمی ئەم یاسایە مافی گواستنەوەی «1480» بنەماڵەی کوردی «یاخی بووی» لە ویلایەتەکانی ئورفەو بایە زیدەوە بۆ ویلایەتەکانی ڕۆژئاوای وڵاتی، بە میری دابوو.

ماددەی دووەمیش کۆتایی ئابی هەمان ساڵی بۆ جێ بەجێ کردنی ئەو گواستنەوەیە دابین کردبوو. دەربارەی ئەو خێزانانەش، کە زەویی و زاریان هەبوو، لی کۆتایی تشرینی دووەمی هەمان ساڵ (واتە ساڵی 1927) دوا مۆڵەت بوو بۆ گواستنەوەیان. بە گوێرەی ماددەی پێنجەمی ئەو یاسایە ئەبوایە ئەو خێزانانە لەو جێگانە دابمەزرێن کە میری لە ویلایەتەکانی ڕۆژئاوادا بۆی تەرخان کردوون.[7]

یاسای ژمارە (1178)یش کە لە (5) تشرینی یەکەمی ساڵی 1927دا بریاری لە سەر درا هەر دەربارەی ئەوانە بوو، کە لە یاسای پێشوودا باسیان لێوە کرابوو. بەندەکانی ئەوە دەرئەخەن کە گەلێ لەوانەی بەر ئەو یاسایە کەوتبوون ئەو شوێنانەیان کە میری بۆی تەرخان کردبوون، بە جێیانهێشتبوو گەڕابوونەوە ناوچەکانی خۆیان.[8]

یاسای ژمارە «1505» یش، کە لە (2) حوزەیرانی 1929دا دەرکرا بەو ناوە دەربارەی دابەشکردنی زەویی و زار بوو بە سەر جووتیارەکانی ڕۆژهەڵاتدا، بەڵام ئامانجی ڕاستەقینەی دەست گرتن بوو بە سەر زەویی و زاری ئەو بنەماڵانەی کە بە گوێرەی یاسای ژمارە (1097) دوور خرابوونەوە.[9]

لە «5» ئایاری ساڵی 1932دا پڕۆژەی یاسایەکی نوێ دەربارەی گواستنەوەی کوردەکان بڵاوکرایەوە. لەگەڵ ئەوەی کاربەدەستان بڵاویان کردەوە کە ئەم پڕۆژەیە دوای دە ساڵ جێبەجێ دەکرێ. بەڵام تەنها دوای دوو ساڵ لە (21) حوزەیرانی 1934دا پەرلەمان یاسای ژمارە «2510» دەرکرد.

ئەم یاسایە بۆ تورکە ئاوارەکان بوو کە لە وڵاتەکانی بەلقان دەرکرابوون، بەڵام لێکدانەوەی بەندەکانی گومان لەوەدا نایەڵێ کە ئەم یاسایە بۆ جێبەجێ کردنی پڕۆژەی ناو براو بوو.[10]

ئەمانەو سەدەها یاساو بریاری تر وەکو یاسای ژمارە «4305»[11] لە (11) تشرینی دووەمی ساڵی 1942داو یاسای ژمارە «4530» لە (15) مارتی 1944داو گەلێکی تر، لە بەرگەکانی دەستووردا مرۆڤ دەتوانێ زانیاری بە نرخ و نەزانراو

دەربارەی کوردی تورکیا وەدەست بێنێ.

سەرچاوەیەکی گرنگی‌تری ئەم بەشە بەرگەکانی «سەرژمێری ساڵانە»یە، کە هەموو ساڵێك بڵاودەکرێتەوەو زانیاری بە نرخی تێدا تۆمار دەکرێ.[12] زانیاریەکانی ئەم سەرچاوەیە بایەخێکی زۆری بۆ لێکدانەوەی باری ئابووری‌و دیموگرافی‌و تەندروستی‌و رۆشنبیری کوردی تورکیای هەیە. ئەوەشمان هەمیشە لە یاد بێ کە ئەنانەت ئەنجامەکانی سەرژمێریش لە تورکیادا لە شێواوی‌و ئاڵۆزی دوور نین، چونکە هەندێ لە کاربەدەستانی وڵات ئەمیش بۆ بەدی هێنانی سیاسەتەکەیان بە کار دێنن. بۆ نموونە لە تورکیادا باسی میللەتان و کەمایەتیەکان بە هیچ شێوەیەك ناکرێ، لە ئیستاتستیکدا تەنها باسی زمانی دایکی ئەکرێ، واتە دانیشتوانی وڵات بە گوێرەی زمانی دایکیان دابەش ئەکرێن، بەڵام لێرەشدا جێگای دەسکاری هەیە، چونکە ئەوەی هەندێ تورکی بزانی ئەوا زمانی «دایکی» هەڵبەتە تورکی‌یە ئەوەشی هیچ تورکی نەزانێ ئەو کاتە بە گوێرەی ئەو زمانەی قسەی پێ‌ئەکا دەنووسرێ.

لەبەر ئەوە ئەنجامەکانی سەرژمێری پشتیان پێ نابەسترێ‌و ئەبێ مرۆڤ هەمیشە ئەم راستیانەی لەبەر چاو بێ کاتێ ئەم سەرچاوەیە بەکار دێنێ. لێرەدا هەندێ نموونەی‌تر دێنمەوە.

بەگوێرەی سەرژمێری ساڵی 1927 ژمارەی ئەوانەی زمانی کوردی‌یان بە زمانی دایکی خۆیان داناوە (1,184,446) کەس بوون،[13] لە ساڵی 1935یشدا (1,480,246) کەس بوون،[14] کە لە هەردوو حاڵەتدا دەیکردە نزیکەی 10٪ دانیشتوانی وڵات، کە چی لە ساڵی 1945دا ژمارەی کورد زمانەکان تەنها (1,362,895)[15] کەس بوون، واتە (117,351)کەس کەمتر لە ساڵی 1935 لە کاتێکدا کە دانیشتوانی تورکیا زیاتر لە دوو ملیۆن و نیو زیادی کردبوو. دوای ئەمە بە بیست ساڵ واتە لە ساڵی 1965دا ژمارەی ئەوانەی زمانی کوردی‌یان بە زمانی دایکی خۆیان دەزانی تەنها (2,370,000)کەس بوون کە ئەکاتە نزیکەی 7٪ دانیشتوانی وڵات،[16] واتە لە ساڵی 1965 رێژەی کوردەکان 3٪ کەمی کرد لەچاو ساڵی 1927دا.

لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا مێژوونووس دەتوانێ زانیاری بە نرخ و گرنگ لەم سەرچاوەیە بە دەست بێنێ. بۆ نموونە بە گوێرەی سەرژمێری گشتی ساڵی 1927 رێژەی کورد زمانەکان لە هەندێ لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتی وڵاتدا بەم شێوەیە بوو:

لە ویلایەتی بایەزید 58٪و لە بەتلیس «مووش» 75٪و دیار بەکر 69٪و ئەلیازیگ 53٪و هەکاری 89٪و ماردین 61٪ وسعرەت 75٪و وان 77٪.[17]

لە هەندێ ویلایەتی تریشدا وەکو ئەرزەنجان 41٪و مەلاتیە 42٪و ئورفە 42٪ دانیشتوانی زمانی کوردی‌یان بە تەنها زمانی خۆیان دەزانی. جگە لەوە ژمارەی کوردەکان لە سیواسدا 42,270 کەس و غازیعەنتێب 16,348و ئەنقەرە 21430 کەس بوو.[18] پرۆسێنتی کورد زوبانەکانیش لە ویلایەتەکانی رۆژهەڵاتدا 34,4٪ دانیشتوانی ئەم ناوچەیە بوو.

هەروەها گەلێ زانیاری بە نرخ دەربارەی باری ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌و رۆشنبیری‌و تەندروستی کورد لە بەرگەکانی سەرژمێری ساڵانەدا هەیە.

بە گوێرەی هەمان سەرژمێری ساڵی 1927 ژمارەی ئەوانەی خوێندەواریان دەزانی لە هەندێ ناوچەکانی کوردا لە 2٪ دانیشتوان تێ‌نەدەپەڕی وەکو ویلایەتی هەکاری. بە گوێرەی سەر ژمێری ساڵی 1935یش رێژەی خوێندەواران لە ماردین 4,5٪ وموش 5,5٪و سعرەت 2,5٪و ئورفە 4,5٪و وان 3,6٪ دانیشتوان بوو.[19]

ویلایەتی واش هەبوو تەنها دوو قوتابخانەی تێدا هەبوو، وەکو هەکاری هەندێ ویلایەت کەمێك چاکتر بوو، بەڵام بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ ژمارەی دانیشتواندا نەدەگونجا. بۆ نموونە پارێزگایەکی وەکو دیار بەکر تەنها نۆزدە قوتابخانەی لێ‌بوو، سعرەتیش حەڤدە قوتابخانەی تێدا هەبوو.[20]

لەگەڵ ئەوەی دانیشتوانی «ئەنادۆڵی رۆژهەڵات» نزیکەی

پێنج یەکی هەموو دانیشتوانی وولاتیان پێك دەهێنا، ژمارەی قوتابخانەو مامۆستاو خوێندکار تەنها 10٪ ژمارەیان لە وولاتدا دەگرتەوە.[21]

لە بواری تەندروستیدا باری کوردستان لە مەش خرابتر بوو، لە هەندێ ویلایەتدا تەنها پزیشکێکی لێ نەبوو، هەندێکی تریش یەك پزیشك بۆ هەموو ویلایەتەکە.[22] بە گوێرەی هەندێ سەرچاوە لە سیەکاندا لە کوردستانی تورکیا تەنها قەرەوێڵەیەك لە نەخۆشخانەکاندا بەر (200) هەزار کەس دەکەوت، ئەمە لە کاتێکدا کە ژمارەی فەرمانبەرو پیاوانی ئاسایش لە ژماردن نەدەهاتن. بۆ نموونە لە سەرەتای سیەکاندا لە هەموو ویلایەتی دیاربەکردا تەنها (83) مامۆستا هەبوو، لە کاتێکدا کە (396) حاکمی لێ بوو.[23] بەم شێوەیە بەرگەکانی ئێستا تستیك زانیاری زۆرمان دەخەنە بەردەم و یارمەتی مێژوونووس لە وێنەکێشانی باری کوردی تورکیادا دەدەن.

ئاشکرایە، کە ووتەو نووسراوەو بۆچوونی کاربەدەستانی هەر وولاتێك سەرچاوەیەکی سەرەکی سیاسەتی ناوەوەو دەرەوەی ئەو وولاتەیە.

کاربەدەستانی تورکیا گەلێ جار باسی کوردیان کردووەو بیروباوەڕی خۆیان بەرامبەر بە مەسەلەی کورد دەربڕیوە.

موستەفا کەمال گەلێ جار باسی کوردی کردوە، بە تایبەتی لەو ووتە یەیدا کە لە کۆنگرەی دووەمی «پارتی گەلی کۆماری»یدا خوێندیەوە. خوێندنەوەی ئەم ووتەیە شەش ڕۆژی خایاندو لە دواییدا لە کتێبێکی سێ بەرگیدا تۆمارکرا.[24] لەم ووتەیەدا زۆر باسی پەیوەندی کردنی لەگەڵ ئاغاو سەرەك هۆزو پیاوە ئاینیەکانی کوردا کردوە، هەروەها بە دوورو درێژی باسی ڕاپەڕینی قۆچگیری و هاتنی میجەر نۆێل بۆ کوردستان و تێکۆشانی ڕێکخراوە سیاسیە کوردیەکانی دوای شەڕی جیهانی یەکەم دەکا.[25] جگە لەمانە لەم کتێبەدا چەندەها نامەو بروسکەی ئەتاتورك بۆ سەرەك هۆزو ئاغا کوردەکان تۆمار کراوە، وەکو ئەو نامانەی بۆ سەرۆکی هۆزی موتکی حاجی موسا بەگ، کە لە دەی ئابی 1919دا ناردووە، هەروا بۆ عەبدوڕڕەحمان ئاغای شرناق لە (13) ئابی هەمان ساڵداو گەلێکی تر.[26]

بە بیروباوەڕی موستەفا کەمال ئۆتۆنۆمی بۆ کوردستان «زیان بە نەتەوەو خیلافەت دەگەیێنێ لەبەر ئەوە ئەبێ هەموو بزوتنەوەیەکی کورد سەرکوت بکرێ».[27] لە بروسکەیەکیشدا بۆ یاریدەدەری والی دیاربەکر لە (15) تەمموزی ساڵی 1919دا پێشوازی لە داخستنی یانەی «کورد تەعالی جەمعیەتی» لە دیار بەکر کردووەو ئەڵێ «هەر کۆمەڵەیەك هەوڵی پەیداکردنی دوویەرەکی بدا، ئەبێ بە زووترین کات دابخرێت. لەبەر ئەمە پێشوازی لەو هەنگاوەت بەرامبەر بە یانەی کوردی دەکەم».[28]

عیسمەت ئینەنۆش گەلێ جار باسی کوردی کردوە.[29] بۆ نموونە لە (30) ئابی ساڵی 1930یدا، کاتێ سەرەك وەزیران بوو، لە ئاهەنگی کردنەوەی هێڵی ئاسنی سیواسدا ڕووی کردە ئامادە بووان و ووتی «لەم وولاتەدا تەنها تورك مافی داواکردنی مافە نەتەوییەکانی خۆی هەیە، هیچ ڕەگەزێکی تر ئەم مافەی نیە. ئەو ڕۆژەی ئەم هێڵە دەگاتە سنوورەکان هیچ گومانێك لەمەدا نامێنێ و هەموو پیلانێك بەرامبەر بەم ڕاستیە دەڕووخێ».[30] هەر ئەم پاشایە بوو لە کاتی کۆنفرانسی لۆزاندا کوردو تورکی بە هاوبەش لە وولاتدا دائەنا. کاربەدەستانی تری وولاتیش هەر بەو شێوەیە بیریان دەکردەوە. وەزیری «دادپەروەری» لە سییەکاندا مەحموود ئەسعەد لە شاری (ئۆدیمش) لە بەردەم هەڵبژێرەکانیدا ووتی «ئێمە لە سەربەسترین وولاتی جیهاندا کە تورکیای پێ دەڵێن، دەژین. نوێنەرتان شوێنێکی لەمە چاکتر نابینێتەوە بۆ ئەوەی بیروباوەڕەکانی خۆی ڕاستەو خۆ دەربخات. من هەستی ڕاستەقینەی خۆم ناشارمەوە، تەنیا تورك لەم وولاتەدا خاوەن دەسەڵاتە، ئەوەش کە بە ڕەگەز تورکی پاك نیە، ئەوا تەنها مافێکی هەیە، کە کارەکەر بێ. با دۆستان و دوژمنان ئەم ڕاستیە تێبگەن و با چاکانیش بیزانن».[31] بیروباوەڕی سکرتێری گشتی پارتی گەلی کۆماری فەرمانڕەواش جیاوازی لەگەڵ ئەوانی تردا نیە نیهال ئادسزی.[32] بە ناوبانگ لەوەش

دوورتر ئەڕواو بەوە قایل نابێ کە ئەو هاوولاّتیانە «مافی کارەکەریان» پێ ببەخشرێ بەڵکو ئەبێ «ئەوانەی تورك نین فڕەدرێنە دەرەوەی ولاّت». [33]

دوای ئەوەی بیروباوەڕی دیموکراسیو یەکێتی گەلان و برایەتی بە جیهاندا دوای شەڕی جیهانی دووەم بلاّوبووەوە، کاربەدەستانی ئەم ولاّتە لە سەر بۆچوونەکانی خۆیان مانەوەو هیچ گۆڕانیان بە سەردا نەهات.

دوای کوّدەتای ساڵی 1960 کاربەدەستە تازەکانی ولاّت دڵسۆزی خۆیان بۆ ئەو بیروباوەڕە دەربڕی. لە 24 تشرینی یەکەمی ساڵی 1960دا سەرەك کۆماری ئەو ڕۆژانە جەمال گیورسل لە شاری دیاربەکر ڕووی کردە کوردەکان ووتی «کوردنیەو هەموو تورکن. ئەوانەی ئەیانەوێ لە یەکمان کەن توّوی جوداکاری دەچێنن. . . ئەو خاکەی زیاگیوك ئەلیی پێ‌گەیاندوە بە هیچ شێوەیەك نابێ خاکی کورد بێ. . نەك تەنها لێرە، بەڵکو لە هەموو ویلایەتەکانی ڕۆژهەلاّتدا تەنها تورك دەژێ». [34]

(60) مرۆڤ دەتوانی سەدەها نموونەی لەم جۆرە بێنێتەوە.

ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی تورکیا چ ئەوانەی میری بلاّویان دەکاتەوەو چ ڕۆژنامەو گۆڤاری پارتە سیاسیەکان سەرچاوەیەکی گرنگی تری ئەم بەشەن. لێرەدا بە بۆنەی ڕووداوە گەورەکانی کوردستانی تورکیاوە گەلێ هەواڵ و زانیاریان تۆمارکردووەو زوربەی زۆریان ڕاستەو خۆ بیروباوەڕی دەسەلاّتدارانی ولاّت دووپات دەکەنەوە.

بۆ نموونە ڕۆژنامەکان لە ساڵی 1925دا دەیان ڕیپۆرتاژ و ووتاریان دەربارەی ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعیدی پیران تۆمارکردوە، لە ساڵی 1930یشدا بە بۆنەی ڕاپەڕینی ئاگری داغەوەو لە سالاّنی 1937 ـ 1938 بە بۆنەی ڕاپەڕینی دەرسیمەوە گەلێ هەواڵ و ڕیپۆرتاژ و زانیاری دەربارەی ناوچەکانی کوردەواری لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی تورکیادا بلاّوکراونەتەوە.

ئەم ڕیپۆرتاژانە باسی «سەرکەوتنەکانی» سووپای «تورکیا بە سەر «یاخی بووە دواکەوتووەکاندا» ئەکەن و بە هەستێکی پڕ لە کینەو ڕەگەز پەرستی‌یەوە باسی کورد دەکەن. تەنانەت نووسەری یەکێ لەم ڕیپۆرتاژانە ووتارەکەی بەم شێوەیە دەست پێ دەکات «سێدارەکانی دەرسیم بە لاشەی یاخی بووەکان ڕازانەوە. . . ». [35]

ڕۆژنامە کانیش هەمیشە نووسیویانە، کە لە تورکیادا کوردنیە بۆ نموونە ڕۆژنامەی «سۆن پۆستە» لە (11) نیسانی ساڵی 1945 دا نووسیویە ئەڵێ «هیچ کاتێك لە تورکیادا کەمایەتیکی کورد نەبوە. نە نیشتەجێ و نە کۆچەر، نە خاوەن هەست و نە بێ هەست». [36] هەروەها ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی شەستەکان و حەفتەکان گەلێ جار باسی کوردیان کردوە لە هەندێ ڕۆژنامەو گۆڤاردا گۆڕانێکی کەم بەرامبەر بە میللەتی کورد بەدی ئەکرێ بە تایبەتی لەو سەردەمانەی کە هێزە دیموکراتیەکانی ولاّت سەرئەکەون و ڕێگای هەندێ چالاکی ڕۆشنبیریو کۆمەلاّیەتی بە هێزەپێشکەوتوخوازەکانی ولاّت ئەدەن. [37]

بەشی دووەمی سەرچاوە تورکیەکانی مێژووی کورد بریتیە لەو کتێب و لێکۆڵینەوانەی کە نووسەرە تورکەکان دەربارەی کورد تۆماریان کردوە. هەندێ لەم سەرچاوانە هەمووی بۆ باسی کورد تەرخان کراوە، هەندێکی تریشی لا بەلا باسی کوردیان کردوە.

زوربەی زۆری ئەم نووسەرانە بەرهەمەکانیان بۆ لایەنگیری کردن لە هەنگاوەکانی میری بەرامبەر بەکورد تەرخان کردوە، کەمێکیشیان هەستی مرۆڤایەتیو زانست پاڵی پێوە ناون دەربارەی کورد بنووسن. هەندێ لەم نووسەرانە لە گەڵ ئەوەی ناوی «لێکۆڵینەوەی زانستی» لە بەرهەمەکانیان دەنێن، بەلاّم هیچ پەیوەندیەکان بە لێکۆڵینەوەو زانستەوە نیە. باشترین نموونەی‌ئەم جۆرە بەرهەمانە کتێبەکەی محەمەد فەخرەددین کیرزی ئۆغلوە، کە «هەوڵیکی زۆری داوە» ڕەگەزی کوردمان بۆ «بدۆزێتەوەو هاورەگەزیمان» لەگەڵ تورکدا بکا بە «ڕاستیەکی

مێــژوویی کە جێی گومــان نەبێ›.[38] لە هەمــووی سەیــر تر ئەوەیە، کە ئەم ‹زانایە› لە تورکیادا بە پسپۆری مێژووی کورد دائەنرێ، تەنانەت زیاتر لە سەدجار ووتاری دەربارەی ڕەگەزی کورد لە دەزگــا سیــاسیو ڕۆشنبیــریەکانی تورکیادا خوێندوەتەوە. لەهەموو لایەکیش هەر ئەو قەوانە سواوەی لێ ئەدایەوە کە کوردو تورك یەك ڕەگەزن، تەنها پروپاگەندەی ئیمپریالیزم ئەیەوێ تووی جوداکــاری بچێنــێ. لە کۆڕێکــی تایبــەتیــدا کە بۆ ‹ڕوون کردنــەوەی›ڕەگــەزی کورد تەرخــان کرابــووو لە ساڵی 1963 دا بەستــرا، نوێنــەرانی ڕۆژنــامــەکــانی ‹میللەت›و ‹جومهوریەت›و ‹تــەرجــومــان›و ‹ســۆن حەوادیس›و گۆڤــارەکــانی ‹ســۆسیــال عەدالەت›و ‹دەنگ›و گەلێکی تر ئامادە بوون. کیرزی ئۆغلۆش ‹تــەنهــا پــسپــۆرو شۆڕە سواری ئەم بوارە› ئامــادەبــوو. ئەم کۆڕە ڕووداوێکی سەیر بوو، چونکە زوربەی ئەوانەی ئامادەی بوون هیــچیــان دەربــارەی کورد نەدەزانــی، کەسیش داوای لێ نەکردبوون ڕەگەزی ‹وون بووی› کوردمان بۆ بدۆزنەوە. تەنها بۆ نموونە ووتەی هەندێ لە ئامادە بووەکانی کۆڕەکە لێرەدا دەهێنمەوە:

نوێنەری ڕۆژنامەی ‹تەرجومان› ووتی ‹من بە خۆم خەڵکی ئەلازیگە (العزیز)م، بەڵام ووشەی ‹کورد›م خۆش ناوێ، لەبەر ئەوە هیچ شتێکی کوردی نیە›.

نوێنــەری ڕۆژنــامــەی ‹ســۆن حەوادیس› مومتــاز فایق فێنــك بەشداری لە لێکدانەوەی ڕەگەزی کوردا کردوو ووتی ‹ئێمە لە یەکەوە دوورنین... تەنانەت سەرنووسەری ڕۆژنامەی ‹ئولوس› جیهــاد بابــان کوردە سەلیمی برایو شوکــرولای مامی کە لە تەهرانن، ئەوانیش کوردن. من ئەمەنە دەربارەی کورد دەزانم›.

نوێنــەری ڕۆژنــامــەی ‹یــەنی ئەستــەمــوڵ› ئەولیــا ئۆغلۆش بیروباوەڕی خۆی لەم بارەیەوە دەربڕیو ووتی ‹من کورد نیم و دان بە بوونی کوردا نانێم، بەڵام برا گەورەکەم کوردە... من لەگەڵ خۆمدا چەند تێبینیەکی یلماز ساری ئۆغلوی هەڤالم، کە شارەزای ڕۆژهــەڵاتــە، هێنــاوەو لێــرەد بۆتانی دەخوێنمەوە. یلماز ئەڵێ: لە ولاتی ئێمــەدا ڕۆژهــەڵات و ڕۆژئــاوانیــە، ئەبێ دەمی کورد داخرێو سەری لەلاشەی جیابکرێتەوە من ئەم بیروباوەڕەی هەڤــاڵــەکــەم بە دڵــەو لایــەنگیری لێ دەکەم...›. ئەمە ووتەی هەنــدێ لە ئامــادە بووەکــانی ئەم کۆڕە سەیــرە بوو. هەنــدێ لە ئامــادە بووەکــانیش بە پێچــەوانــەی ئەو بیــروبــاوەڕانــەوە قســەیان دەکــرد، بەڵام ژمــارەیــان کەم بوو، لەمــانــە مووسا عەنتەر کە بە خۆی نووســەرێکی کوردەو ئەحــمــەد حەمــدی بەشــار نوێنــەری گۆڤاری ‹بارش دونیاسی›و عەبدی ئیپکچی نوێنەری ڕۆژنامەی ‹میللەت›و دوغان ئاوچی ئۆغلو لە گۆڤاری ‹یۆن›ەوە.

یەکێ لە ئامــادە بووەکــان بە چەنــد ووشــەیــەکی پڕ لە مانــا هەڵوێستی خۆی لەم بارەیــەوە دەربــڕی، ئەویش تورهان تۆکیل بوو، نوێنەری گۆڤاری ‹سۆسیال عەدالەت› کە ووتی ‹من هیچ ناڵێم لەم بارەیەوە چونکە ڕاستی نابێ بوترێو درۆش پێویست نیــە›. دوای ئەوەی ئەمــانــە لێ بوونــەوە ‹پسپــۆڕ› دەستی کردە قســەکــردن و ووتی‹... من لێکــۆڵینــەوەیەکم دەربارەی ڕەگەزی کورد بڵاوکــردەوە، کە تاوەکــو ئێستــا لە پەنجــا شوێنــدا لە چاپ دراوەتــەوەو لە سەد جێگــەش ووتــارم دەربــارەی ئەم کێشــەیــە خوێنــدوەتــەوە... من هەمیشــە لە سەر ئەو باوەڕەم کە کورد بە ڕەگەز دەچێتەوە سەر تورك›.[39]

زوربەی سەرچاوەکانی تری ئەم بەشە جیاوازیەکی ئەوتۆیان لە گەڵ کتێبــەکــەی کیــرزی ئۆغلودا نیــە، لەگــەڵ ئەوەشــدا مێــژوونــووس دەتــوانێ زانیــاری بە کەڵکیــان دەربارەی کورد لێ وەدەس بێنێ.

کتێبــەکــەی والی ئەرزەنجــان لە بیستــەکــانــدا عەلی کەمالی[40] گەلێ زانیاری دەربارەی باری کۆمەڵایەتیو ئابووریو ڕۆشنبیــری کوردەکــانی ئەو ناوچــەیــەی تێــدا تۆمار کراوە. عەلی کەمالی بە دوورو درێژی باسی جوتیاران و چەوسانەوەو زۆرداری ئاغــاو دەربــەگی کورد دەکــا. هەروەهــا گەلێ زانیاری دەربارەی ڕاپــەڕینی قۆچگیــری بڵاودەکاتەوە. نووسەری ناوبراو دەگێڕیتەوە کە تەنــانــەت ئەو کوردانــەی ئەچــوونــە شارەکــان بۆ کارکــردن

ڕزگاریان لە باج و خەراجی ئەم دەرەبەگانە نە دەبوو. بۆ نموونە نوێنەری یەکێ لەو ئاغانەی کە دەسەلاتی بە سەر (230) گوندی ناوچەی دەرسیمدا هەبوو، هەموو ساڵێ دەچوە ئەستەموول بۆ کۆکردنەوەی باج و سەرانە لەو کوردانەی لەوێ کاریان دەکرد.[41] هەروەها باسی داواکاری سەرکردەکانی ڕاپەڕینی قۆچگیری دەکاو دەڵێ لە (11) مارێ ساڵی 1921 دا بروسکەیەکیان بۆ ئەنجومەنی میللی مەزنی تورکیا ناردوتێیدا داوایان کردبوو پارێزگایەکی تایبەتی لە ناوچەکانی قۆچگیریو دیفریکیو ڕەفاحیەو قوڕووچایو کەماخ دروست بکرێو کوردێك بکرێ بە والی ئەم ناوچەیە.[42] ئەمانەو گەلێ زانیاری تر لە کتێبەکەی عەلی کەمالیدا بەرچاو دەکەون، کە ئەتوانن یارمەتیەکی زۆری مێژوونووسیو ئەتنۆگراف بدەن، لە تێگەیشتنی باری ئابووریو سیاسیو کۆمەلایەتی کوردا لەو سەردەمەدا.[43]

هەربەو جۆرە ڕۆژنامەنووسی تورك نەشئەت حەقی کە چەند جارێك لە بیستەکاندا چوتە کوردستان لە کتێبەکەیدا «دەرەبەگ و دەرسیم»،[44] باسی دەسەلاتی بێ سنووری دەرەبەگی ئەو ناوچەیەی کردوە. لە شوێنێکدا دەڵێ «دەرەبەگی کورد نەك تەنها خاوەنی زەویەیە بەڵکو خاوەنی ئاو و لەوەڕگەو خانووەکانی گوندەکەشە. بە وتەیەکی تر خاوەنی تەواوی ناوچەکەی «خۆیەتی» . تەنانەت هەندێ جار خاوەنی سەدەها گوندە».[45]

دەربارەی کۆکردنەوەی باجی دەیەك «ئەعشاری» دەڵێ:

«هەشتا لە سەدی ئەم باجە ئەچوە گیرفانی کۆکەرەکانیەوە. باج کۆکەرەوەکان لە خاوەنی زەویەکی (25 ـ 30) دۆنمی ئەوەندیان باج وەرئەگرت کە لە گوندێکی گەورە کۆ ئەکرایەوە. ئەوەشی نەیتوانایە باجە بدات ئەوا قین و دوژمنایەتی باج کۆکەرەوەکان دەرژا بە سەریا».[46]

ئەو دەرسیمەی کە لە سالانی 1937 بۆ 1939دا چینە دەسەلاتدارەکانی ولات بە ئاگرو ئاسن دایان مرکانەوە، لە کاتی بلاوکردنەوەی کتێبەکەی نەشئەت حەقیدا جێی شانازی ڕژێم بوو، چونکە لە لەبەر هەڵوێستی چەوتی هەندێ لە سەرەك هۆزەکان کوردەکانی ئەم ناوچەیە بەشداریەکی ئەو تۆی ڕاپەڕینەکانی 1925و 1930یان نەکرد. لەبەر ئەوە کاربەدەستانی ولات بە هەموو لایەکدا بلاویان ئەکردەوە کە ئەوان لە کوردەکانی دەرسیم «چاوەڕوانی هەڵوێست و کاری شۆڕشگێرانە ئەکەن، نەك ڕاپەڕینی دواکەوتوو».[47]

لەگەڵ ئەوەی ئەم نووسەرە دان بە باری تاڵی کوردەکاندا لە هەموو لایەنەکانی ژیاندا دەنێ، لە نرخاندنی ڕاپەڕینەکانی 1925و 1930یدا بیروباوەری کاربەدەستان دوویات دەکاتەوە.

محەمەد شەریف فرات (یاخود فورات) کتێبەکەی بۆ مێژووی ویلایەتەکانی ڕۆژهەلاتی تورکیا بە گشتیو شاری ڤارتۆ بە تایبەتی تەرخان کردوە.[48]

ئەم نووسەرە گەلێ زانیاری دەربارەی ڕووداوەکانی ڕاپەڕینی ساڵی 1925 لە ناوچەی ڤارتۆدا تۆمارکردوە. ڤارتۆ کە دەکەوێتە ویلایەتی موشەوە یەکێك لە ناوچە سەرەکیەکانی ڕاپەڕینەکەی شێخ سەعیدی پیران بوو. لەم ناوچەیەدا خالید جبرانلیو یووسف زیا گەلێ چالاکیان نواندو پەیوەندیان لەگەڵ سەرەك هۆزەکانی ڤارتۆو مەلازگرت و خنس و سولحان و چەپاقچورا کردو داوایان لێ کردن بەشداری لە ڕاپەڕینەکەدا بکەن. هەروەها نووسەری ناوبراو گەلێ هەواڵی دەربارەی «کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان»و سەرکردەکەیو چالاکی ڕۆشنبیری ئەم کۆمەڵەیە وەکو لەچاپ دانی دیوانەکانی مەلای جزیریو ئەحمەد خانی، تۆمار کردوە.[49]

م. ش. فورات بە دوورو درێژی باسی شەڕەکانی ساڵی 1925 دەکاو هەواڵی زۆر دەربارەی بەرەکانی ئەم شەڕانەو سەرکردەکانی ڕاپەڕینەکە تۆماردەکا. لێرەدا ڕووداوەکانی ڕزگارکردنی شارەکانی سولحان و مەلازگرت و دەوروبەری موش و خۆئامادەکردن بۆ هێرش بردنە سەر ئەرزەڕووم دەخوێنینەوە. هەروەها هەڵوێستی هەندێ هۆزی کوردمان

بەرامبەر بە ڕاپەڕینەکە بۆ روون دەکاتەوە، وەکو هۆزی هورمك کە لە یەکەم ڕۆژەوە دژی وەستا.

هەروەها هەواڵەکانی دەسگیرکردن و گواستنەوەی شێخ سەعیدو هەڤاڵەکای بۆ دیاربەکر بەرچاو دەکەوێ لە کتێبی ناوبراودا.[50] لەگەڵ ئەوەی فورات بیرویاوەڕە ڕەسمیەکانی وولاَت دەربارەی ڕاپەڕینی شێخ سەعید دوو پات دەکاتەوە، بەلاَم هەر بە خۆی زانیاری وا تۆمار دەکا کە ئەو بۆ چوونانە پووچ دەکاتەوە.

بۆ نموونە دەڵی گوایە شێخ سەعید «پێنج هەزار لیرەی ئالتوونی لە ئنگلیز وەرگرتوە، بەرامبەر بە بەرپاکردنی ڕاپەڕینەکە». ئەمە لە کاتێکدا کە هەر بە خۆی دەڵێ کە شێخ سەعید «پیاوێکی زۆر دەوڵەمەند بووو ساڵی (10)ڕان مەڕومالاَتی دەناردە بازاڕی حەلەب و بۆ فرۆشتن و بە پارەکەی شت ومەکی دەکڕیو دەیهێنایە ئەم ناوچانەو بازرگانێتی پێوە دەکرد. بەم شێوەیە پارەیەکی زۆری لاکۆبووەوە».[51]

ئەمانەو دەیان هەواڵ و زانیاریتر لە کتێبی ناوبراودا دەبینرێن و یارمەتی مێژوو نووس ئەدەن لە لێکدانەوەی ئەم ڕووداوە گرنگەی مێژووماندا.

لە ساڵی 1955دا بەهجەت جەمال کتێبێکی دەربارەی ڕاپەڕینی ساڵی 1925 بلاَوکردەوە،[52] لەگەڵ ئەوەی کە ئامانجی ئەم نووسەرە ڕەشکردنی ئەو ڕووداوە بوو، بەلاَم هەواڵ و زانیاری زۆری تێدایە کە سود بەخش و بە کەڵکن. بەهجەت جەمال کە باسی ڕووداوەکانی ڕاپەڕینەکە دەکا بە دوورو درێژی شیان دەکاتەوەو ڕۆژ بە ڕۆژ ڕووداوەکانی ئەگێڕێتەوە. باسی رزگارکردنی شارەکان و دیل کردنی والیەکانی دیابەکرو مەلاَتیە دەکاو ئەڵێ «تەنها مابوو دیاربەکر داگیرکەن سەر بەخۆیی کوردستان دیاری بکەن».[53] هەروەها بە ووردی باسی هەنگاوەکانی میری بۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکە دەکا، وەکو یاسای ژمارە (578) کە لە (2) مارتی ساڵی 1925 بڕیاری لە سەر دراو «دادگاکانی سەربەخۆیی» کە مافی زۆریان درابوویە بۆ سەرکوت کردنی ڕاپەڕینەکە.[54]

جگە لەمانە بەهجەت جەمال جیاوازی بیرویاوەڕو بۆ چوونەکانی کاربەدەستانی وولاَت بەرامبەر بەڕاپەڕینەکە دەست نیشان دەکاو ووتەی نوێنەری ئەرزەڕووم دێنێتەوە کە لە پەرلەماندا ووتی «من باوەڕ ناکەم لێرەدا دەستی بێگانە هەبێ چونکە گەنج و مووش لە ناوەڕاستی ولاَتدان. ئەگەر پەیوەندیان لەگەڵ بێگانەدا هەبوایە ئەوا ئەبوایە یاخی بوونەکە لە ناوچەکانی سەرسنووردا بەرپابوایە».[55] سەرباری ئەمانە نوسەری ناوبراو دوا ووتەکانی سەرکردەکانی ڕاپەڕینەکە پێش لە سێدارەدانیان تۆمار دەکا،[56] کە مێژوو نووس دەتوانێ بیان کاتەبەڵگەی دەستی کاتێ باسی هۆیەکانی ئەم ڕاپەڕینە دەکا.

کتێبەکەی مەتین تۆێکەریش بۆ هەمان ڕووداو تەرخان کراوە.[57] ئەم نووسەرە بە هۆی نزیکیەوە لە سەرچاوەی هەواڵەکان گەیشتوتە گەلێ هەواڵ و زانیاری نەزانراو دەربارەی ڕاپەڕینی ساڵی 1925.[58]

مەتین تۆێکەر بە شێوەیەکی ڕێك و پێك ڕووداوەکانی ڕاپەڕینەکە ریز دەکاو هەنگاوەکانی میری بۆ دامرکانەوەی شێ دەکاتەوە. باسی ئەوە دەکا کە جەندرمە کوردەکان بە خۆیان و چەکەکانیانەوە دایەنە پاڵ «یاخی بووەکان».[59]

هەروەهادەربارەی گەمارۆدانی شاری دیاربەکرویەیەکدا چوونەکانی ترئەدوێ.[60] هەندێ هەواڵی نەزانراویش تۆماردەکا، کە هەڵوێستی کاربەدەستانی ولاَت دەرئەخا. مەتین تۆێکەرئەڵێ کەلە تورکیادازۆرکەس باوەڕی بەوەنەدەهات کە «یاخی بووەکان» بەهاندانی ئینگلیزڕاپەڕیون، تەنانەت سەرەك وەزیران لەساڵی 1924 وسەرەتای ساڵی 1925 فەتحی بەگ باوەڕی بەم قسەیە نەدەهات. دوابەدوای ئەمە باسی هەوڵ وتەقەلای فەرمانڕەوایانی ولاَت دەکا بۆوەدەس هێنانی تەنها بەڵگەیەك بادروستکراویش بێت بۆتاوانبارکردنی شۆڕشگێڕەکان لەم بارەیەوە. نووسەری ناوبراوئەم ڕووداوەدەگێڕێتەوەودەڵێ:

پۆلیسی نهێنی تورکیا پێش ڕاپەڕینەکە بەماوەیەك یەکێك لەپیاوەکانی خۆی لەژێرپەردەی فەرمانبەرێکی پایەبەرزی وەزارەتی دەرەوەی

بەریتانیادا بۆ ووت و وێژکردن لەگەڵ سەرکردە کوردەکاندا ناردە ئەستەموول.

ئەم کابرایە خۆی بە شێخ عەبدولقادرو کوێر سەعدی ناساند ناوی میستەر تۆمسنی لە خۆی نابوورو تەنانەت یەك ووشەش ئنگلیزی نەدەزانی. دوای ووت و وێژێکی زۆر کە «میستەر تۆمسن» هەر گفت و پەیمانی هەڵدەڕژاند، گوایەئنگلیز یارمەتی زۆری کوردەکان ئەدات ئەگەر ئەمان دژی کەمالیەکان ڕاپەڕن، چەند کاغەزێکی پێشکەشی عەبدولقادرو هەڤاڵەکانی کرد بۆ ئەوەی مۆری کەن، تاوەکو ئەم پەیمان و ڕێك کەوتنە شێوەیەکی یاسایی وەرگرن، بەڵام لەگەڵ هەموو تەقەلای تۆمسن دا شێخ عەبدولقادرو هەڤاڵەکانی قایل نەبوون کە «ڕێك کەوتنەکە» مۆرکەن.[61] ئەمە یەکێك بوو لەو «بەڵگانەی» ساڵەهای ساڵ کاربەدەستانی ئەم وڵاتە هەرەشەو گورەشەی بڵاوکردنەوەیان دەدا، بەڵام هیچیان بڵاونەکرانەوە لە بەر هۆیەکی بچووك، چونکە بەڵگەی وا لە مێشکی کاربەدەستانی وڵاتدا نەبێ لە هیچ شوێنێکی تر نەبوو. بەم شێوەیە کتێبەکەی مەتین تونێکەر لەگەڵ بۆچوونە چەوتەکانیا، هەواڵ و زانیاری گرنگی تێدا تۆمارکراوە.

کتێبەکانی شەوکەت سوورەیا ئایدەمیر یارمەتی مێژوونووس دەدەن بە قوولی لە سیاسەتی کاربەدەستانی وڵات بە رامبەر بە کەمایەتیەکان بگات. کتێبی یەکەمیانی بۆ ژیان و چالاکیەکانی ئەتاتورك تەرخان کردو لە سێ بەرگدا بڵاوی‌کردەوە.[62] کتێبی دووەمیشی لە سەر ژیان و فەرمانڕەوایی عیسمەت ئینەنۆ بوو.[63]

ئایدەمیر گەلێ زانیاری دەربارەی ئەم دوو سەرکردەیەو سیاسەتیان بەرامبەر بە کورد تۆمار کردوە.

هەروەها مێژوونووسی تورك تاریق زەفەر تونەیا لەو کتێبەیدا کە بۆ مێژووی ڕێکخراوە سیاسیەکان لە تورکیادا لە ماوەی سەدەیەکدا (1859 ـ 1952) تەرخانی کردوە گەلێ جار باسی ڕێکخراوە ڕۆشنبیری سیاسیە کوردەکان دەکا. بۆ نموونە گەلێ جار باسی «کورد تەعاوون جەمعیەتی»و «کورد تەعالی جەمعیەتی» کردووە.[64]

بە گوێرەی زانیاری‌یەکانی ت. ز. تونەیا دەستەی بەڕێوەبەری «کورد تەعالی جەمعیەتی» لەم کوردانە پێك هاتبوو «سەرۆکی کۆمەڵەکە سەید عەبدولقادر سەید عوبەیدولا ئەفەندی شەمدینانلی. جێگری یەکەمی سەروك ئەمین عەلی بەدرخان و جێگری دووەمی سەرۆکیش فەریق فوئاد پاشا بوو. سکرتێری گشتی فەریق هەمدی پاشاو لێپرسراوی دارایی سەید عەبدولا بوو. ئەندامەکانی دەستەی بەڕێوەبەریش ئەمانە بوون: ئەحمەد عەلی بەدرخان و سولەیمانیەلی محەمەد ئەمین بەگ و خواجە عەلی ئەفەندیو شەفیق ئەرفاسلی‌و شوکری بابان زادەو (سەر نووسەری ڕۆژنامەی تەرجومان بوو) وفوئاد بابان زادەو فەتحولا ئەفەندی «بازرگان»و محەمەد شوکری سەکبان».[65]

هەروەها تونەیا باسی «کۆمەڵەی سەربەخۆیی کوردستان» «کوردستان ئیستقلال جەمعیەتی»ی‌و یانەی کوردی لە دیار بەکرو ئەندامە چالاکەکانی‌و چالاکی سیاسی کوردەکانی لە دوای شەری جیهانی یەکەم لە ئەستەموولا کردوە.[66]

ف. ج. ئاشکون لەو کتێبەیدا، کە بۆ ڕووداوەکانی کۆنگرەی سیواس تەرخانی کردووە، هەندێ جار باسی کوردو کێشەی کورد دەکاو لە شوێنێکدا دەڵێ، کە «کێشەی کورد لە کۆنگرەی ئەرزەرووم‌دا باس کرا».[67]

هەندێ سەرچاوەی تورکی هەن بە پێچەوانەی ئەم سەرچاوانەوە لە کوردو مێژووی ئەکۆڵنەوەو نووسەرەکانیان ڕێبازێکی زانستیان گرتووتە بەر بۆ لێکدانەوەی باری کوردی تورکیا. باشترین نموونەی ئەم جۆرە بەرهەمانە کتێبە بە نرخەکەی دوکتۆر ئیسماعیل بێشکچی‌یە.[68] دوکتۆر ئیسماعیل بێشکچی[69] بە شێوەیەکی زانستانەو دوور لە تەسك بینی لە باری ئابووری‌و کۆمەڵایەتی ڕۆژهەڵاتی تورکیا ئەدوێ‌و هەوڵی دەست نیشان کردنی هۆیە ڕاستەقینەکانی ئەو بارە ناخۆشەی داوەو گەیشتووتە ئەنجامی گرنگ، کە ئەتوانن وێنەیەکی ڕاستەقینەی کۆمەڵی کوردەواری تورکیا پیشان بدەن.

دوکتۆر بێشکچی بە دوورو درێژی باسی شێوەکانی

چەوسانەوەی جوتیاران لە لایەن ئاغاو دەرەبەگ و میریەوە دەکاو ڕەخنە لە هەنگاوەکانی چینە دەسەلاتدارەکانی ولات دەگرێ، کە هیچیان نەکردوە لە پێناوی گۆڕانی ئەم بارەدا.

نوسەری ناوبراو دەڵێ کاربەدەستانی ولات وا دەزانن بە دوورخستنەوەی چەند ئاغایەك «میللەتی ئەنادۆڵی ڕۆژهەلاتیان لە دەستیان رزگارکردو کامەرانی و بەختەوەری ئاسمانی ڕۆژهەلاتی گرتوە. ئەم کاربەدەستانە نایانەوێ ئەوە تێ بگەن کە ئەم جۆرە هەنگاوانە هیچ سودیان نیە». [70]

لەگەڵ ئەوەی دوکتۆر ئیسماعیل بێشکچی کتێبەکەی بۆ لێکدانەوەی باری کۆمەلایەتی و ئابووری تەرخان کردوە بەلام هەندێ جار هەواڵ و زانیاری مێژوویش دەربارەی ڕووداوە گرنگەکانی ڕۆژهەلاتی تورکیا تۆمار دەکا. [71]

لە کتێبەکەی ئوستونگیولیشدا هەندێ هەواڵ و زانیاری دەربارەی هەڵوێستی کاربەدەستانی تورکیا بەرامبەر بە گەلی کورد بەرچاو دەکەوێ. ئوستونگیول ئەم سیاسەتە ڕیسوا دەکاو بە توندی ڕەخنەی لێ دەگرێ. [72]

جگە لەو سەرچاوانەی باسیان لێوەکرا مێژوونووس دەتوانێ کەڵك لە کتێبەکانی زیاگیوك ئەلپ «دەربارەی هۆزە کوردەکان»و [73] ی. ل. کەراڵ و [74] دەیان سەرچاوەی تر دەربارەی مێژووی نوێ و هاوچەرخی تورکیا وەرگرێ.

بەشی سێیەمی سەرچاوە تورکیەکان لە لایەن نوسەرە کوردەکانەوە تۆمار کراون. ئەم بەرهەمانە کەمن و لە لایەن ناوەڕۆکیشەوە جیاوازن.

لە سییەکاندا «خۆیبون» گەلێ نامیلکەو بلاوکراوەی بە چەند زمانێك تۆمارکرد. هەندێ لەو بلاوکراوانەش بە زمانی تورکی بوون. [75] بلاوکراوەکانی خۆیبون بایەخێکی زۆریان هەیە بە تایبەتی بۆ ئەوانەی لە مێژووی هاوچەرخی کوردی تورکیا دەکۆڵنەوە.

یەکەمین کتێب لە لایەن کوردێکەوە دەربارەی مێژووی کورد بە زمانی تورکی نووسرابێ. کتێبەکەی عەبدولعەزیزیامولکیە. [76] لەم کتێبەیدا عەبدولعەزیزیامولکی باسی مێژووی کوردو سنووری کوردستان و دەسەلاتی عوسمانی وفەرمانڕەوایی سوڵتان عەبدولحەمیدو تورکەلاوەکان وکورد لە کاتی شەڕی جیهانی یەکەمدا و ڕاپەڕینی شێخ سەعیدو گەلێ بابەتی تردەکا. [77]

کتێبەکەی دوکتۆر محەمەد نوری دەرسیمی «دەرسیم لە مێژووی کوردستاندا» [78] شوێنێکی تایبەتی لە نێو سەرچاوەکانی ئەم بەشەدا هەیە، چونکە نوسەرەکەی چالاکانە بەشداری گەلێ ئەو ڕووداوانەی کردوە کە باسیان دەکات.

لەگەڵ ئەوەی ناونیشانی کتێبەکە ئەوە ئەگەیەنێ، کە تەنها دەربارەی کوردەکانی ناوچەی دەرسیم بێ، بەلام ناوەڕۆکەکەی گەلێ لەو ناونیشانە فراوان ترە ولێرەدا دوکتۆر دەرسیمی باسی گرنگترین ڕووداوەکانی کوردستانی تورکیا لە پێش شەڕی جیهانی یەکەمەوە تاوەکو کۆتایی شەڕی جیهانی دووەم دەکا. کتێبەکەی دوکتۆر م. ن. دەرسیمی سەرچاوەیەکی یەکجار بە نرخە بۆ لێکدانەوەی مێژووی نوێ و هاوچەرخی کوردی تورکیا.

ئەم سەرچاوەیە بە نەخشەیەکی ناوچەی دەرسیم، کە، شوێنی بلاوبونەوەی هۆزە کوردەکانی تێدا دەست نیشان کراوە، دەست پێ دەکا. دەربارەی ووشەی دەرسیم نوسەر دەڵێ کە ئەم ووشەیە لە دوو برگە پێك هاتوە.

لە «دەر» واتە دەرگا «سیم» واتە زیو. بە لێکدانەوەی ئەم دەرسیم واتە دەرگای زیوین و دەڵێ «دەرسیم بە ڕاستی دەرگای کوردستانە». مێژوونووس و جوگرافیەکانی یۆنان لە سەدەی شەشەمی پێش عیسادا بە «دەرەنیس» ناویان بردوەو لە نووسینەکانی بێستوندا ئەم ناوچەیە بە «زوزا» ناو براوە. ئەمەش بە بیروباوەڕی دوکتۆر دەرسیمی لەوەوە هاتوە کە خەڵکی دەرسیم بە شێوەی زازا قسە دەکەن. [79]

دوکتۆر دەرسیمی لاپەڕەکانی (1 - 17) بۆ باسی باری جوگرافی و سنووری دەرسیم و ڕووبارەکان و کشت و کاڵ و ئابووری ئەم ناوچەیە تەرخان کردوە. دوا بە دوای ئەمە باسی پەیدابوونی دەزگاکانی دەوڵەتی عوسمانی لەم ناوچەیەدا دەکا (ل

17 ـ 18)و ژيــانى ناوخــۆى هۆزەكــان و قوتــابخــانــەو بارى خوێندەوارىو مەسەلەى زمان و ئايين و نەرێت و جەژن و خوێن سەنـدنـەوەو دوژمنـايـەتىو شايىو دەخـالـەت و گەلێ نەريتى تر لاپەرەكانى «18 ـ 42» دەگرنەوە.

بە كورتى باسى ناوچــەكــانى نزيـك دەرسيم دەكـات وەكـو خەرپــوت و هۆزان و ئۆڤـاجيـك و چوار سەنجـەق و گەلێ شارو ناوچەىتر (ل 43 ـ 56).

ژمــارەى دانيشتــوانى دەرسيم و بارى ناوچـەكـانى مەلاتيـەو سيواس و ئەرزەنجان گرنگترين باسەكانى سەر لاپەرەكانى (57 ـ 74)ن.

راپـەرينـەكـانى خەڵكى دەرسيم دژى سوڵتـانە عوسمانيەكان تاوەكو شەرى جيهانى يەكەم و بارى كوردەكانى دەرسيم لە كاتى ئەم شەرداو هێــرشــى رووس و ئەرمــەن بۆ سەر ناوچــەكــەو رووداوەكانى ترى ساڵانى شەر لاپەرەكانى (75 ـ 120) دەگرنەوە.

ئەو راپــەرينـەى، كە نوسـەر بە خۆى يەكێك لە بەشـدارە چالاكــەكــانى بوو، بايــەخێكى زۆرى لەم كتێبــەدا دراوەتىو زانيارىو بەڵگەى دەگمەنى زۆرى دەربارە بڵاوكراوەتەوە (ل 120 ـ 172).

لە ژێــر ناونيشــانى «دەرسيم لە كاتى راپـەرينـەكـەى شێخ سەعيــدا» گەلێ زانيــارى دەربــارەى هەڵــويستى كوردەكـانى دەرسيم و رووداوەكانى راپەرينەكە تۆمار كردوە (ل 173 ـ 190).

دوا بە دواى ئەمانە باسى پيلانەكانى ميرى بۆ دامركاندنەوەى كوردەكـانى دەرسيم دەكـاو دەربـارەى راپەرينى هۆزى قوچان لە ساڵى 1927و راپەرينە گەورەكەى ئاگرى داغ ئەدوێ (ل 190 ـ 252).

لە بەشـێكى ترى كتێبــەكــەيــدا دوكتــۆر دەرسيمى باسى خۆبيــون و سەيدرەزاو شەرى دەرسيم و پيـلانـەكـانى ميـرى بۆ قەلاچــۆكــردنـى كوردەكــانـى دەرسـيم دەكــاو دەقى نامــەى سەركردەكانى دەرسيم بۆ «كۆمەڵەى گەلان» بە توركىو فەرەنسى تۆمار دەكاو رووداوەكانى راپەرينى دەرسيم دەخاتە روو (ل 253 ـ 339).

شايــانى باســە دوكتــۆر نورى دەرسيمى هەواڵ و زانيــارى وا تۆمار دەكا كە لە هيچ سەرچاوەيەكى تردا دەست ناكەوێ. بە گشتى ئەم كتێبــە سەرچــاوەيــەكى بە نرخى مێــژ ووى كوردى توركيايە. لەگەڵ هەموو ئەوانەى باسمان كردن كتێبەكەى دوكتۆر دەرسيمى لە هەندێ هەڵەو كەلەبەر بێ بەش نيە، كە بە هيچ شێوەيەك لە بايەخەكەى كەم ناكەنەوە.

محـەمـەد ئەمين بۆزئـەرسـلان «شێـرۆ» يەكێكە لەو روشنبيرە كوردانەى گەلێ خزمەتى مێژ وو كولتوورى كوردى كردوە.[80] لە ساڵى 1966دا بۆزئــەرســلان كتــێبــێكى لەژێــر ناونيشـــانى «كێشەكانى رۆژهەلات»دا لە ئەنقەرە بڵاوكردەوە.[81] ئەم كتێبە سەرچاوەيـەكى گرنگى لێكـدانـەوەى بارى سياسىو ئابوورىو كۆمـەلايـەتىو رۆشنبيـرى كوردەكـانى توركيـايـە لە دواى شەرى جيهـانى دووەمـەوە. بەشى يەكـەمى كتێبـەكەى (ل 7 ـ 47) بۆ لێكـدانـەوەى بارى ئابـوورى رۆژهــەلاتى توركيا تەرخان كردووە زەوىو زارو داهاتى جوتياران و، ئەنجامى بە كارهێنانى ئامێرى ميــكــانــيــكى لە كشـت و كاڵــداو، بارى خاوەن زەوىيــە بچـووكـەكـان و، كێشـەى جەنگەڵەكان و، ئاژەڵدارێتىو، شارو كۆچ كردن بۆ شارەكان و، قاچاخچێتىو هۆيەكانىو، بازرگانێتى لە رۆژهەلاتداو، بازرگانێتى يا دەلالى؟ ئاغاو فايزو، قەرزەكانى بەنق بەكێ ئەدرێ؟ برينى رەش و بارى رێگــاوبـان گرنگتـرين باســەكـانى ئەم بەشـەيـە، كە بە شێوەيەكى زانستيانەو بێ پێچ و پەنا دەيانخاتە روو.

بابــەتــەكــانى بەشى دووەمى (ل 48 ـ 70) كتێبــەكــەى بۆزئـەرسـلان كە لە بارى كولتـورى رۆژهــەلاتى توركيا ئەدوێ، ئەمانەن: ـ

خوێنـدن وقـوتـابخـانـەكـانى گونـدەكـان، خوێندن بە پارە، نەخوێنەوارى، مەسەلەى زمان لە رۆژهەلاتدا، كۆت و زنجيرى

پڕوپـــووچ و بێ سوودی ئیستگـــەکـــانی رادیـــۆ. لەم بەشـــەدا نووســـەری ناوبـــراو گەلێ زانیـــاری بە نرخ دەربـــارەی ژمـارەی قوتـابخـانـەو خوێنـدکاران و گوندە بێ قوتابخانەکان تۆمار دەکا. جێی خۆیـەتی لێـرەدا بڵێین کە بۆزئـەرسـڵان هەمـوو بەشێ لە بەشـەکـانی کتێبـەکـەی بە ماددەیـەکی دەستووری ولات and-yasasi دەست پێ دەکا.

وەستـایـانـە ئەو ماددانـە هەڵـدبـژێـری، کە مافی خوێندن و کارکـــردن و تەنـــدروستـــی بە دانیشتـــوانی وڵات دەبـــەخشن و دەپـاریـزن. هەر بەو شێـوەیـەش و بێ ئەوەی تەنـانەت بە تەنها وشەیەکیش باسی ئەوە بکا، لە لێکدانەوەکانیا ئەوە دەرئەخا کە ئەو ماددانە تەنها لە سەر کاغەز نووسراون و لە ژیانی رۆژانەدا نەك تەنها پەیرەو ناکرێن، بەڵکو بە پێچەوانەیانەی کار دەکرێ.

بەشی سێـــەمی ئەم سەرچـــاوەیـــە «بـــاری کۆمـــەڵایـــەتی رۆژهەلات» (ل 70 ـ 98) لەم بابەتانە ئەدوێ:

یاسای کۆمەڵی داخراو، هەستی چینەکانی ژێرەوە، جیاوازی مەزەب، ژیـانی هۆز، خانـوو بەرەی رۆژهـەلات، ژن هێنان و شیـربـایی کچ هەڵگـرتن، باری ئافـرەت و جیابوونەوە، خیزان و منـداڵ زۆری باری منـدالان و دوژمنـایـەتی و خوێن سەندنەوە. لێرەدا بۆز ئەرسڵان وەکو رۆڵەیەکی کوردەواری کە چەرمەسەری زۆری بە دەست ئەو نەخـۆشیـانـەی ئەو کۆمـەڵـەوە چێشتوە بە ووردی ئەو بابـەتـانـە باس دەکـاو رەخنـەیان لێ دەگرێ و هەوڵی چارەسەرکردنیان دەدا.

باری تەندروستی رۆژهەلات بەشی چوارەمی کتێبەکەی (ل 98 ـ 116) بۆ تەرخـــان کراوەو نووســـەر باســی کەم خۆراکـی (یـاخـود تێـرنـە خواردن) و بێ ئاوی و باری ناو ماڵ و ئەوانـەی لە تاریکیـــدا دەژین و، ئەوانـــەی لەگـــەڵ مەڕو مالاتـــدا دەژین، پزیشـك و چارەسـەرکـردنی نەخۆشی و، منداڵ بوون و بێدایانی وگـەلێکی تـر دەکـا، لێرەشدا بۆزئەرسڵان وەکو هەموو بەشەکانی تری کتێبەکە گەلێ زانیاری بە کەڵك تۆمار دەکا.

لە بەشی پێنجەمدا (ل 117 ـ 135) باسی پەیوەندی میری و دانیشتوانی رۆژهەلات دەکاو گرنگترین باسەکانی ئەم بە شەش ئەمـــانـــەن: هەڵـــوێـــســـتـــی خەڵـــك بەرامبـــەر بە میـــری و هەڵوێستی میری بەرامبەر بە خەڵك و، پەیوەندی فەرمانبەران بە هاووڵاتیانەوە، جەنابی یاسا، ئەنجومەنی پیرانی دێ و جەندرمە لە رۆژهەلاتدا. بوزئەرسڵان رەخنە لە سیاسەتی کاربەدەستانی وڵات بەرامبـەر بە رۆژهـەلات دەگـرێ و وێنـەیـەکی راستەقینەی باری سیاسی ناوچەکە دەکێشێ.

گرنگترین باسەکانی بەشی شەشەمی سەرچاوەی ناوبراو، کە دەربـارەی «دیمـوکـراسی و سیاسەت لە رۆژهەلاتدا». ئەمانەن: ئومێـدە کوژاوەکـان و، دیمـوکـراسی ئابـووری بەدی نایە، باری دیمـوکـراسی لە رۆژهـەلاتـدا، پارتـە سیـاسەکان و سەرچاوەی دەسەلاتیان، بە کار هێنانی چەك لە سیاسەتداو لە هەڵبژاردنەوە بۆ هەڵبژاردن. لێرەدا باسی ئەوە دەکا، کە پارتە سیاسەکان تەنها لە کاتی هەڵبژاردنا رۆژهەلات و هاووڵاتیانی ئەم ناوچەیەیان بیر دەکـەوێتـەوەو پەیمـان و گفتی زۆروبـڵاو بە سەر خەڵکدا دابەش دەکەن، هەر کە هەڵبژاردن تەواو بوو، جارێکیتر ئەم ناوچەیە دەچێتە گۆشەی لەبیر کردنەوە. جگە لەمە باسی دژواری پارتە سیاسیەکان و وێکدا چوونە خوێناویەکانیان دەکا.

لەبـەشی حەوتـەمـدا (ل 146 ـ 151) کە بۆ لێکـدانـەوەی بەشی رۆژهـــەلات لە پلانـەکـــانی پەرەپێـــدانـا تەرخـان کراوە نووسەرباسی رێ و بان و چاککردنی کشت و کاڵ و پیشەسازی و دروست کردنی کۆشك و تەلار بۆ دەزگا میریەکان دەکا.

بەشی هەشتـەم (ل 151 ـ 175) بۆ دەست نیشـــان کردنی رێگـــای پەرەپێـــدان و پێش خستنی رۆژهـەلات تەرخـان کراوەو رەخنـــە لە پلانـــەکـــانی پەرەپێدان دەگـرێ کە پێـویستیـەکـانی رۆژهەلات دەخنە پشت گوێ.

لە بەشی نۆیەمیشدا «ل 176 ـ 189» نووسەر هەوڵ ئەدا رێگەی دەرچوون و رزگار بوون لەو بارە ناخۆشە دەست نیشان بکـات و تەنهـا رێگـە لەوەدا ئەبینێ کە ئەبێ ئابـووری وڵات لە ژێر چاودێری راستەوخۆی دەوڵەتدا بێ.

بەشی دەیەم، کە دوا بەشی ئەم کتێبە نایەبەیە لە ژێر ناونیشانی «ڕۆژهەڵات لە ڕۆژنامە نووسی‌یدا». (ل 189 ـ 204) تۆمار کراوە. لەم بەشەدا بۆزئەرسڵان هەندێ ووتەی ڕۆژنامەو گۆڤارەکانی تورکیا دەربارەی ڕۆژهەڵاتی وڵات دێنێتەوە، وەکو ڕۆژنامەکانی «میللەت» و «یۆن» و «ئونچو»، گۆڤارەکانی «بارش دونیاسی» و «میللی یۆڵ» و گەلێکی تر.

ئەم کتێبەی محەمەد ئەمین بۆزئەرسڵان سەرچاوەیەکی بە نرخەو مێژوونووس دەتوانێ کەڵکی زۆری لێ‌وەرگرێ.

جگە لەو کتێبەی بۆزئەرسڵان گەلێ بەرهەمی تری دەربارەی مێژووو ئەدەبی کورد هەیە. بۆ نموونە لەو کتێبەیدا کە لە ساڵی 1964دا دەربارەی دەرەبەگایەتی بلاوی‌کردەوە، گەلێ زانیاری دەربارەی ئاغاو دەرەبەگ لە ناو کوردا هەیە.[82] هەروەها (شەرەفنامە)و (مەم و زین)ی کردوە بە تورکی. جگە لەوە بەشێکی کتێبەکەی ئیبن و لئەزرەقی «مێژووی ئامەدو میافارقین»ی کردووە بە تورکی‌و لە ژێر ناونیشانی «مێژووی کوردی مەروانی»یدا تۆماری کردووە.[83] بۆز ئەرسڵان پێشەکیەکی کورتی بۆ نووسیوەو گەلێ پەراوێزی بە نرخی بۆ پێشەکی چاپە عەرەبیەکەو دەقی کتێبەکە نووسیوە، کە ژمارەیان بە سەر یەکەوە (285) پەراوێزەو کتێبەکەی بە ڕاستی دەوڵەمەند کردوە. سەرباری ئەمانە شێرۆ گەلێ کتێب و لێکۆڵینەوەی دەربارەی مێژوو وزمان و ئەدەبی کورد تۆمارکردوەو[84] گەلێ کتێبی بە نرخشی دەربارەی مێژووی وڵاتان و گەلانی جیهانی نووسیوە یاخود وەرگێراوەتە سەر زمانی تورکی[85]

مەحمود باکسی ڕۆشنبیرێکی تری کوردە کە زیاتر لە (15) ساڵە خەریکی بڵاوکردنەوەی کتێب و نامێلکەیە دەربارەی مێژووی کورد[86] .

مەحمود باکسی لە ژێر ناونیشانی «کورتەی مێژووی کورد»دا کتێبێکی لە «ئیسفیچ» واتە لە سویدا بڵاوکردەوە[87]

نووسەر بە پشتیوانی (22) سەرچاوەی تورکی‌و فەرەنسی‌یەوە هەوڵی داوە کورتەیەکی مێژووی کورد بخاتە ڕوو، ژمارەی کوردەکان بە نزیك (16) ملیۆن لە قەڵەم ئەدا[88] .

بەشی یەکەمی ئەم کتێبە بۆ کورتەیەکی مێژووی کورد لە کۆنەوە تاوەکو سەردەمی فەرمانڕەوایی ئەیووبیەکان تەرخان کراوە لەم بەشەدا باسی ئیمپراتۆریەتی میدیو بڵاوبوونەوەی ئاینی ئیسلام بە ناو کوردەکاندا دەکاو هەندێ زانیاری دەربارەی میرنشینەکانی شەددادی‌و حەسنەوی‌و مەروانی‌و ئەیووبی تۆمار دەکا. (ل1ـ 11)

دوا بە دوای ئەمە باسی بڵاوبوونەوەی دەسەڵاتی عوسمانی بە سەر کوردەکانا دەکاو لە شەڕی چاڵدێران ئەدوێ. هەروەها هەڵوێستی میرە کوردەکان لە سوڵتان سەلیم دەست نیشان دەکا. زۆر بە کورتی باسی کورد لە سەدەی نۆزدەهەمداو ڕاپەڕینەکانی ئەم سەدەیە دەکاو دەزگای سوارەی حەمیدیە بە شێوەیەکی زانستانە دەنرخێنێ‌و لە پەیوەندی کوردو تورکە لاوەکان ئەدوێ‌و ڕەخنە لە سیاسەتەکەیان دەگرێ (ل12 ـ 33).

لە بە شێکی تردا (ل34 ـ 43) باسی پەیوەندی میللەتی کوردو کەمالیەکان دەکاو یارمەتیەکانی بۆ بزوتنەوەی کەمالیەکان لە جەنگی ڕزگاریدا پیشان ئەداو خراپەکاری‌و سیاسەتی کەمالیەکان بەرامبەر بەکورد پیشان دەدات.

هەروەها گەلێ زانیاری دەربارەی ڕاپەڕینەکانی شێخ سەعیدی پیران و ئاگری داغ و دەرسیم تۆمار کردووەو بە کورتی باسی ڕێکخراوی خۆیبونی کردوە (ل44 ـ 58).

لاپەرەکانی (59 ـ 66)ی بۆ ڕووداوەکانی کۆماری مەهاباد تەرخان کردوە.

بەشێکی کتێبەکەشی بۆ باسی زمانی کوردی‌و دیالیکتەکانی‌و ئەدەب و فۆلکلۆری کوردی‌و شاعیری کورد جگەرخوێن و ئایین و باوەڕ لە ناو کوردا تەرخان کردوە (ل 67 ـ 85).

دوا بەشی کتێبەکەی (ل86ـ 149) کە گەورەترین بەشەکانیەتی مەحمود باکسی بۆ مەسەلەی کورد لە تورکیای تەرخان کردوە. لێرەدا نووسەر باری ئابووری‌و کۆمەڵایەتی‌و سیاسی‌و ڕۆشنبیری کورد شی دەکاتەوەو هۆیەکانی ئەم بارە گرانە

دەست نیشان دەکاو هەوڵی دەست نیشان کۆمانـدۆس کردنی ڕێگای چارەسەر کردنی ئەداو بە دوورو درێژی باسی هێرش و دەست درێژ یەکانی کۆمانـدۆس بۆ سەر ناوچەکوردەکان دەکاو گەلێ نموونەی دڵ تەزێن لەم بارەیەوە دێنێتەوە.

شایانی باسە کە مەحمود باکسی زوربەی لایەنەکانی ئەم بەشەی لە ساڵی 1971 دا لە نامیلکەیەکی سەربە خۆدا تۆمار کردبوو[89]. جگە لەو بەرهەمانەی ڕۆشنبیری ناوبراو چەند کتێبێکی تریشی بڵاوکردوەتەوە[90]. لە ساڵی 1975 دا لە ئەنقەرە کتێبێکی بەنرخ دەربارەی ڕاپەڕینی قۆچگیری لە لایەن «کۆمەڵ»ەوە تۆمار کرا[91].

هۆی بڵاوکردنەوەی ئەم کتێبە لە پێشەکیەکەیدا ڕوون کراوەتەوە بە وەی کە لە سەر چاوەکانی مێژووی هاوچەرخی تورکیادا ڕووداوەکانی ئەم ڕاپەڕینە بە شێوەیەکی شێواو دەخرێنە بەر چاو. بۆ پەرچ دانەوەی ئەوبارەو دەرخستنی سروشتی ڕاستەقینەی ئەم بزوتنەوەیە کۆمەڵ بڕیاری داوە ئەو هەواڵانەی لە سەرچاوەکاندا دەربارەی ڕاپەڕینی قۆچگیری تۆمار کراون کۆ بکاتەوە لە توێی کتێبێکی سەربە خۆدا لەگەڵ پەراوێزو ڕوون کردنەوەی پێویستدا تۆمار بکا[92].

شایانی باسە زانیاریەکانی ئەم کتێبە لە کتێبەکانی (ئەتاتورك و[93] نوری دەرسیمی و[94] ڕەحمی ئەپەك و[95] کەنعان ئێسنگین[96]ەوە وەرگیراون. هەروەها (40) پەراوێزی بە نرخیان بۆ نووسیوە. بایەخی ئەم سەرچاوەیە لەوەدایە کە بیرو باوەڕی چوار بەشداری سەرەکی ئەم ڕووداوەی تێدا تۆمارکراوە. نوری دەرسیمی لە گەڵ شۆڕشگێرەکانی قۆچگیریداو ئەو سیانەکەی تر لە دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکەدا، بۆیەکا ئاگایان لە هەموو ڕووداوەکانی هەبوو. لە پەراوێزەکانیشدا گەلێ زانیاری بە نرخ دەربارەی «کوردستان تەعالی جەمعیەتی»و سەرکردە چالاکەکانی تۆمار کراوە. هەروەها گەلێ باسی شێخ عەبدولقادرو خەلیل خەیالی و دوکتۆر محەمەد شوکری سەکبان کراوە. بۆ نموونە ئەو دوکتۆر محمد شوکری سەکبانەی، کە لە دوایدا داوای تواندنەوەی کوردی دەکرد بە تایبەتی لەو کتێبەیدا کە لە ساڵی 1933 بە زمانی فەرەنسی بڵاوی کردۆتەوەو سەیری لێ ئەهات کە کورد لە تواندنەوە دەترسێ، چونکە بەلای ئەوەوە تواندنەوەی بێ هێزەکان لە لایەن هێزدارەکانەوە بەختەوەریان دەکا.

هەروەها بە لای ئەمەوە داواکاری حویندن بە زمانی کوردی لە سەر بناغەیەکی پتەو دانەمەزراوە[97]. هەر ئەو سەکبانە بە «ئیدیۆلۆژ و خەباتکەری ئاگرینی کۆمەڵەی هیوا دائەنرا»، بەڵام بە وتەی نووسەرانی کۆمەڵ لە دوایـیدا «سەد لە سەر سەد بیری گۆڕیو بوو بە کابرایەکی ئینکارچی»[98]. واتە ئینکاری ڕابووردووی خۆی دەکرد. شایانی باسە کە مامۆستای خوالێخۆشبوو ڕەفیق حیلمی کاتی خۆی بەر پەرچی بیروباوەڕە ناراستەکانی سەکبانی داوەتەوە[99].

کتێبی «لە دونیادا کورد هەیە» لە (242) لاپەڕەدا تۆمار کراوە.[100] بەشی یەکەمی بۆ مێژووی کورد لە کۆنەوە تاوەکو کۆتایی شەڕی جیهانی یەکەم و بەشی دووەمی بۆ مێژووی کورد لە کاتی جەنگی ڕزگاریخوازی تورکیاداو بەشی سێیەمیشی بۆ کۆنفرانسی لۆزان و بەشی چوارەمی بۆ ڕاپەڕینەکانی کورد لە 1923 وە بۆ 1945 و بەشی پێنجەمی بۆ باری کورد لە دوای شەڕی جیهانی دووەمەوە تاوەکو سەرەتای حەفتەکان تەرخان کراون. هەروەها باسی زمان و ئەدەب و فۆلکلۆری کوردان دەکا. بەگشتی زانیاریەکانی ئەم کتێبە دووپات کردنەوەی زانیاریەکانی سەرچاوەکانی سەرەوەیە.

لەسەر هەمان شێوە کتێبێك دەربارەی زانای پێشکەوتنخوازی تورك دوکتۆر ئیسماعیل بێشکچی لە ساڵی 1973 دا بڵاوکراوەتەوە[101].

کتێبەکەی دوکتۆر شڤانیش گەلێ زانیاریو بۆ چوونی بەکەڵکی دەربارەی مێژووی کورد بە گشتی و کوردی تورکیا بەتایبەتی تێدایە.[102] ئەمانەو دەیان لێکۆڵینەوەو وتارکە لە ڕۆژنامەو گۆڤارە تورکیەکاندا بڵاو کراونەتەوەو مێژوو نووس

ـەتـوانیّ کەڵکی زۆریـان لە لێکـدانەوەی ڕووداوەکانی مێژووی
ـوی و هاوچـەرخی کوردا لیّ وەرگـرێت جیّی خۆیـەتی لێـرەدا
ـوتـری، کە نووسـەری ئەم چەنـد دێـرە دەیـان سەرچـاوەو
ـێکـۆڵینـەوی تری تورکی هەیـە، کە دەستی پیّ نەگـەیشتـوەو
ـەیتوانیوە دەربارەیان بدوێت.

پەراوێزەکان:

«Hayat ansiklopedisi» C. 7, Istanbul, (1
1932, S. 2966.

«Düstur» 3 - cu tertip, C. 1 - 29 (2
Istunbul Ankara, 1929 - 1948

3) عەبدولجەبار قادر غەفور، بزوتنەوەی نەتەوەیی کوردی تورکیا لە نێوان هەردوو شەڕی جیهانیدا، مۆسکۆ، 1977، ل ل 72 ـ 73
«بە زمانی ڕووسی».

4) ل. ئەرنـاتسکـەیـاو، ك. مەلاخـۆڤسکی، دەربـارەی دەستووری ساڵی 1961، لە کتێبی «کێشەکانی تورکیای هاوچەرخ»دا، مۆسکۆ 1963، ل ل 111 ـ 112.
«بەزمانی ڕووسی».

Turkiye Cumhuriyeti Anayasasi, (5
Ankara, 1961.

«Düstur» Cilt 8, Ankara 1928, SS. 1668 - 1970 (6

7) سەرچاوەی پێشوو.

«Düstur» Cilt 9, Ankara 1928 , SS. 13 - 14 (8

«Düstur» Cilt 10, Ankara 1934, S. 1793 (9

«Düstur» Cilt 15, Ankara 1934, SS. 1156 1165 (10
دەربارەی پرۆژەی یاساکە تۆما بوا زانیاری بە نرخی تۆمار کردوە.
بڕوانە:

Rambout L., Les Kurdes et Le
droit Paris, 1947, PP. 32 - 33.

هەروەها بڕوانە:

دوکتـۆر م. ئە. ئەسـراتیـان، سیـاسـەتی کاربـەدەستـانی تورکیـا بەرامبـەر دانیشتـوە کوردەکـان، لە گۆڤـاری «کـورتـە هەواڵـەکـانی ئامۆژگای میللەتانی ئاسیا».
بەرگی «30» مۆسکۆ، 1960، ل ل 131 ـ 134.
«بەزمانی ڕووسی».

«Dustur» C - 24, Ankara, 1943. SS. 9 - 13 (11

«Istatistik y[illegible]gl (12

Istatistik yilligi, C. 4, Ankara 1931 (13
SS. 63 - 64.

Small Statistical abstract of Turkey, (14
No 291, Ankara, 1948, P. 86.

Kücük Istatistik yilligi, Nr 330, (15
Ankara, 1951 - S. 60.

16) کۆماری تورکیا، مۆسکۆ، 1975. ل ل 30 ـ 31.
«]بەزمانی ڕووسی».

Istatistik yilligi, C. 5, Nr 21, Ankara, 1931, 1932, SS.
70, 71. (17

Istatistik yilligi, C. 4, Ankara 1931, SS. 63 - 64 (18

Istatistik yilligi, C. 20, Ankara, 1952, SS. 96 - 98. (19

Istatistik yilligi, C. 4, SS. 104 - 105. (20

21) د س. زاڵریێف، ئەنادۆڵی ڕۆژهەڵات، تبیلیس، 1936، ل 30 «بە زمانی ڕووسی».

Istatistik yilligi, C. 4, S. 131 (22

Istatistik yilligi, C. 5, SS. 64 - 65, 130. (23

Ataturk K. M., Nutuk - Gazi Mustafa (24
Kemal tara Findan Cumhuriyet Halk
Firkasinin 15 - 20 tesrinievvel 1927
tarihleri arasinda toplanan Ikinci
Buyuk Kongresinde Soylen mistir
Cilt I - III, Ankara - Istanbul 1928 - 1934.

هەروەها بڕوانە:

Ataturkun Soylev Ve demecleri,

C. I - 4, Ankara, 1961 - 1964.

Ataturkun Ozel mektuplari, istanbul, 1961.

Ataturk, Nutuk, C. I, SS. 70, 83, 118, 125 (25

هەروەها: Cilt 2, SS. 442, 629, 630.

26) موستەفا کەمال ڕێگەی تورکیای نوێ، بەرگی یەکەم، مۆسکۆ، 1929 ل 234 ـ 238.

«بە زمانی ڕووسی».

27) هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل 255.

28) هەمان سەرچاوە، ل 203.

Inonunun Soylev Ve demecleri, istanbul, 1946. (29

«Milliyet» ,N, 1936, 31. 8. 1930 (30

«Milliyet» ,N, 1955, 19. 9. 1930 (31

«Milliyet» ,N, 17. 10. 1931 (32

33) گۆڤاری «هەواڵەکانی ئەکادیمیای زانستی یەکێتی سۆڤێت، ژمارە، 8 مۆسکۆ 1949، ل 101 «بە زمانی ڕووسی».

34) بڕوانە ڕۆژنامەکانی:

«Kim» 24. 4. 1961.

«Hurriyet» 25. 10. 1960.

35) ڕۆژنامەی «تان» یش لەم بارەیەوە نووسیبووی (دەرسیم مەلبەندی بزوتنەوەکە ویران دەکرێ و دانیشتوەکانی دوور ئەخرێنەوە بۆ ناوچەکانی تری وڵات.. بەم شێوەیە «تورکەکانی» دەرسیم دەگەڕێنەوە باوەشی میللەتەکەیان».

لە دوکتۆر ئەسراتیان، سەرچاوە ناوبراوەوە، ل 136 وەرگیراوە.

«Son Posta» 11. 4. 1946. (36

37) بۆ نموونە بڕوانە:

«Zafer» 22 - 24. 10. 1973.

«Cumhuriyet», 11 - 13. 9. 1960 7. 5. 1961.

«yeni Akis» Sayi: 1, agustos, 1966

Sayi: 2, Eylul, 1966.

«Hurriyet», 26. 9 - 1960: 23. 10. 1960 I

20 - 27. 12. 1960.

Kirzioglu M. F., Her bakimdan (38

Turk olan Kurtler, Ankara, 1964.

«Deng» dogunun Sesidir, yili 1, (39

Sayi: 2, 15 Mayis 1963, S. 12.

ALi Kemali, Erzincan, Tarihi, (40

Cografi, Iktisadi, etnografi, Idari,

Ihsai tetkikat tecrubesi, Erzincan,

1932.

41) سەرچاوەی پێشوو، ل 197.

42) هەمان سەرچاوە ل ل 163 ـ 164.

43) هەمان سەرچاوە، ل ل 180، 196 ـ 197، 208.

Nesat Hakki, Derebeyi Ve Dersim, (44

Ankara. 1931.

45) سەرچاوەی پێشوو، ل 10.

46) هەمان سەرچاوە ل 11.

47) هەمان سەرچاوە، ل 42.

Firat M. S. Dogu Illeri Varto (48

tarihi Ankara , 1961.

49) سەرچاوەی پێشوو، ل ل 118 ـ 125.

50) هەمان سەرچاوە، ل ل 139 ـ 147.

51) هەمان سەرچاوە، ل ل 131، 149.

Behcet Cemal, Seyh Sait Isyani, (52

Istan bul 1955.

53) سەرچاوەی پێشوو، ل ل 29 ـ 35.

54) هەمان سەرچاوە، ل 58.

55) هەمان سەرچاوە، ل 52.

56) هەمان سەرچاوە، ل 92.

57) Metin Toker, Seyh Sait Ve Isyani, Ankara, 1968.

58) مەتین تویکەر زاوای عیسمەت ئینەنۆ بوو.

59) Metin Toker, Seyh Sait Ve Isyani S. 17

60) سەرچاوەی پێشوو، ل ل 60 ـ 61 ، 85.

61) هەمان سەرچاوە، ل ل 49 ـ 52.

Aydemir, S. S. Tek adam, C. 1 - 62. Istanbul 1963 - 1964.

63) Aydemir, S. S., Ikinci adam, Ismet Inonu, C. I - 2, Istanbul, 1968.

64) Tunaya, T. Z., Turkiyede Siyasi Partiler (1859 - 1952), Istanbul, 1963.

65) سەرچاوەی پێشوو، ل 429.

66) هەمان سەرچاوە، ل ل 30، 429 ـ 431، 546.

67) Askun, V. C. Sivas Kongresi, Istanbul, 1964, S. 73.

68) Ismail Be Sikci, Dogu Anadolunun duzeni, Sosyo - ekonommik Ve etnik temelleri, Ankara, 1970.

69) دوکتۆر ئیسماعیل بێشکچی لە ساڵی 1939 لە شاری ئیسکیلیپ لە ویلایەتی چوروم هاتوەتە دونیاوەو خوێندنی لە چوروم تەواو کردوەو لە ساڵی 1962دا کۆلیجی زانستە سیاسیەکانی تەواوکردوە. لە ناوچەکانی بتلیس و هەکاری سەربازی بە سەر بردوەو شارەزایی لەگەڵ کۆمەڵی کوردەواریدا پەیداکردوە. دوای وەرگرتنی بروانامەی دوکتۆرا بوو بە مامۆستای زانستی کۆمەڵایەتی لە زانکۆی ئەرزەرووم‌داو کەوتە لێکدانەوەی باری کۆمەڵایەتی و ئابووری کوردەوە. دوکتۆر بێشکچی خاوەن بیرێکی پێش کەوتوخوازەو لە سەر کتێبی ناوبراو خرایە بەندیخانەوە. بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:
Ismail Be Sikci Ve Bazi Kurt Koylerinin Iddianameleri, Nr - 6 UPPSala, 1973. SS. 3 - 5.

70) Be Sikci, I., Dogu Anadolunun duzeni, SS. 60, 97 - 101.

71 ـ سەرچاوەی پێشوو، ل 308.

72) چاپە تورکیەکەی بەم ناونیشانەیە:
Ustungel, S., Sava, S yolu, Sofya, 1950
واتە «ڕێگای خەبات». لێرەدا چاپە ڕووسیەکەی بە کارهێنراوە. بڕوانە:
س. ف. ئوستونگیول، لە زیندان و لە «سەربەستیدا» مۆسکۆ، 1952.

73) Ziya Gokalp, Kurt asiretleri Hakkinda Sosyolojik Incelemeler, KOMAL, Ankara, 1975.

74) Kara L. E. L, Turkiye Cumhuriyeti tarihi (1918 - 1960), Istanbul, 1963.

75) «تورکیەدە کوردلرك قتل عامی» قاهرة، 1930 هەروەها.
«تورك عفو عمومیس قارشیسندە کوردلر سنە 1933» کورد خویبون جمعیتی نشریاتندن، عدد 8.

76) عبدالعزیز یاملکی، کوردستان و کورد اختلاللری، جلد 1، تهران، 1946.

77) مامۆستا دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد گەلێ زانیاری دەربارەی عەبدولعەزیز یامولکی و بەرهەمەکانی تۆمار کردووە. بڕوانە:
دوکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد، مێژوو، بەغدا، 1983 ل ل 136، 138، 226.

78) Dr. M. N. Dersimi, Kurdistan tarihinde Dersim, Halep, 1952.

79) سەرچاوەی پێشوو، ل 1.

80) ژمارەی بەرهەمە چاپکراوەکانی محەمەد ئەمین بۆزئەرسلان (شێرۆ) ئەگەنە (17) کتێب و دەیان لێکۆڵینەوەو وتار کە لە ڕۆژنامەو گۆڤارەکانا تۆماری کردۆە.

بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی ئەم ڕۆشنبیرە بڕوانە.

نەریمان (لە نووسەرە دڵسۆزە ئاوارەبووەکانمان محەمەد ئەمین بۆز ئەرسەلان «شێرۆ») ـ کاروان ـ ژمارە (19). نیسانی 1984، ل ل 72 ـ 73.

81) Mehmed Amin Bozarslan, Dogunun Sorun Lari, Ankara, 1966.

82) M. A. Bozarsjan, IsLamiyet Acisindan Seyhlik - Agalik, Ankara, 1964.

83) IBnul - Ezrak, mervani Kurt Leri tarihi, Turkcesi: M. E. Bozarslan, Istanbul, 1975.

84) مامۆستا نەریمان لە وتارەکەیدا دەڵێ کتێبێکی دەربارەی کۆماری مهاباد لە ساڵی 1967دا بڵاوکردوەتەوە.

بڕوانە: ـ «کاروان» ژمارە ـ 19 ـ نیسان 1984، ل 73.

85) وەکو کتێبەکەی جەواهیر لال نیهرۆ:

Dunya tarihinden Parcalar.

86) ڕۆشنبیری کورد مەحمود باکسی نزیکەی (15) ساڵە لە ئەوروپا دەژێ، لە سەرەتاوە لە ئەڵمانیاو پاشان لە سوید.

87) Mahmut Baksi, Kisaca Kurt tarihi Isvec, 1972.

88) سەرچاوەی پێشوو، ل 3.

89) Mahmut Baksi, Turkiyede Kurt Sorunn, Isvec, 1971.

90) هەروەها بڕوانە:

M. Baksi, Sadi Alkilic Davasi, Istanbul, 1969.

M. Baksi, Mezra Botan, Istanbul, 1968.

M. Baksi, Vatandas, Hakki, Berlin, 1970.

91) Kocgiri Halk Hareti (1919 - 1921) KOMAL, Ankara, 1975.

92) سەرچاوەی پێشوو، ل ل 5 ـ 19.

93) Kemal Ataturk, Nutuk, C. I - III.

94) Dr. Dersimi, M. N, Kurdistan tarihinde Dersim.

95) Rahmi Apak, Turk Istikıal Harbi, Ic Ayaklanmalar (1919 - 1921) Ankara, 1964.

96) Kenan Esengin, Milli Mucadelede Ic Ayaklanmalar, Ankara, 1965.

97) کتێبەکەی دوکتۆر شوکری سەکبان بەم ناونیشانە بوو:

Dr. Ch. Sekban, Le Question Kurde Paris, 1933.

هەروەها بڕوانە:

دوکتۆر عبدالرحمن قاسملو، کوردستان و کورد، ب. ش، 1973، ل 68 ـ 69.

98) Kosgiri Halk Hareketi, SS. 33 - 34.

99) بڕوانە: دوکتۆر کەمال مەزهەر، مێژوو، ل 331.

100) Dunyada Kurt Vardir, DDKOnun Savunmasi, Uppsala, 1973.

101) Ismail Besikci ve Bazi Kurt Koylulerinin Iddianameleri, Uppsala, 1973.

102) Or. Sivan, Kurt milliet haraketleri ve Irakta Kurdistan ihtilali, Stockholm, 1975.